

їй залишатися самою собою, зберегти свою цілісність. Парадокс любові в тому, що дві істоти утворюють одне ціле і все ж залишаються двома істотами» [4].

Е. Фромм говорить про любов у широкому сенсі слова, підкреслюючи, що любов – це «установка, орієнтація характеру особистості, що визначає ставлення особистості до світу в цілому...» [4]. Любов до когось завжди повинна переростати в любов до усього, інакше це не любов. «Якщо я кажу комусь: «Я тебе люблю», то це справді так, якщо я можу цим сказати: «В тобі я люблю всіх; люблячи тебе, я люблю весь світ, в тобі я люблю і самого себе» [4]. Любов руйнує стіни навколо відчуженої людини; в багатогранному почутті любові вивисується все інстинктивне і біологічне в людині – все, що породжує егоїзм сліпої волі до життя і волі до влади, «любов – основна специфічна потреба, яка визначає людське буття; дорога до істинного пізнання людини, вершина будь-якого виду активності, переживання, яке нічим неможливо замінити, що об'єднує людей одне з одним, що руйнує самотність» [5, 93].

Література

1. Ємельянова А.В. Енергія любові, яка творить [Електронний ресурс] / А.В. Ємельянова. – Режим доступу: Інтернет <http://irinkamozok.livejournal.com/1521.html>
2. Хьелл Л., Зиллер Д. Эго – психология и связанные с ней направления в теории личности: Э. Фромм// Хьелл Л., Зиллер Д. Теория личности. – С.-Пб.: Питер, 1999. – С. 214-269.
3. Фромм Э. Здоровое общество [Электронный ресурс] / Эрих Фромм. – Режим доступу: Інтернет <http://www.koob.ru>
4. Фромм Э. Искусство любви [Электронный ресурс] / Эрих Фромм. – Режим доступу: Інтернет <http://psylib.org.ua/books/fromm03/txt01.htm>
5. Эреш Ласло. Очерк концепции Э. Фромма / Ласло Эреш // Вопросы философии. – 1970. – № 6. – С. 86-95.

Аннотация. *Литвин И.-Р. Любовь как главный принцип гуманизации человеческой жизни и путь преодоления отчуждения человека в философии Эриха Фромма.*

В статье раскрыто понимание Эрихом Фроммом проблемы любви. Освещается типология любви, созданная мыслителем, ее важность и необходимость как основного принципа гуманизации жизни и пути преодоления отчуждения человека.

Ключевые слова: человек, любовь, братская любовь, материнская любовь, эротическая любовь, любовь к себе, любовь к Богу, отчуждения.

Summary. *Lytvyn I.-R. Love as the main principle of the humanization of human life and a way of overcoming of an alienation of man in Erich Fromm's philosophy.*

The article deals with Erich Fromm's understanding of the problem of love. The typology of love, created by the thinker, its importance and necessity as the basic principle of humanization of life and a way of overcoming of the alienation of man are highlighted.

Keywords: human, love, brotherly love, maternal love, erotic love, self-love, the love of God, alienation.

Надійшла до редколегії 11.09.2011 р.

УДК 1(091):123.1

М.В. Видриган

РАННЯ ФІЛОСОФСЬКА РЕЦЕПЦІЯ ВОЛІ, СВОБОДИ І СВАВОЛІ

У статті аналізується процес сприйняття ранніми грецькими філософами феноменів волі, свободи, свавілля, розглядаються особливості відмежування змісту цих понять від їх попереднього міфологічного наповнення і набуття обрисів філософських термінів.

Ключові слова: розум, душа, воля, свобода, свавілля, почуття.

Ураховуючи, що елліни, виявивши неабияку волю, вперше дали людству ідеї свободи, демократії й незалежності, пошук витоків виникнення понять *воля, свобода* і

сваволя слід починати з життєдіяльності й духовної культури стародавніх греків. Саме еллінським племенам першим в стародавньому світі вдалося стати на шлях цивілізаційного розвитку і саме серед них почався процес переходу життя спільноти від первісних (общинно-родових) до наступних, більш розвинених форм суспільного життя. Це спричинено кількома факторами, які пізніше знайшли своє наукове обґрунтування.

Серед багатьох із них виокремлюється історично назріла необхідність у вивільненні нової суспільно-економічної сили – приватної ініціативи. Щоб така з'явилася, потрібно було окремим членам общини звільнитися від родової опіки й самим вишукувати засоби для життя. Тобто не сам по собі суспільно-економічний розвиток зробив грека вільним від родо-племінних зв'язків, цей розвиток відкрив можливість бути таким. Розклад первісного колективу відбувся тільки тоді, коли окремим його членам свідомо захотілося жити й працювати самостійно, незалежно від родових авторитетів. А щоб такі свідомі бажання здійснювалися, потрібна була воля до дій і для самих дій.

Оскільки ізольоване існування людини практично неможливе, то приватні власники також повинні були утворювати свої власні колективи, певні громадянські спільноти, які й зайняли місце родо-племінних. Такими в греків стали поліси. Оскільки приватними стали не тільки речі, а й люди (раби), людські спільноти (поліси) об'єктивно поділилися на дві групи – людей свободних (фізично, політично, економічно, духовно тощо) і людей залежних, як будь-яка річ у руках господаря.

Щоб люди, які належали до першої групи, могли проявити себе в землеробстві, торгівлі, мореплавстві, політичній діяльності, військовій справі, мистецтві, філософських роздумах тощо – їм для цього потрібна була неабияка власна воля. Хто не міг на свій розум, страх і ризик діяти там чи інде – об'єктивно втрачав (частково чи цілком) свою суб'єктивну свободу. Це призводило до розшарування серед вільних громадян полісу і стало початком перманентних еволюційних і революційних змагань демосу з аристократією, з відомими наслідками як для влади, так і для життя громадян.

Тому однією з важливих рушійних сил, яка піднесла грецький народ на якісно новий рівень суспільного розвитку, була загартована історичними, соціальними і, певною мірою, природно-кліматичними умовами – воля (як колективна, так і індивідуальна). Необхідність і велике бажання жити краще і згідно зі своєю волею, тобто вільно, зробило колись кочівників землеробами, мореплавцями, торговцями, воїнами, ремісниками, політиками, митцями, філософами.

Підґрунтям сучасної європейської думки є грецька філософія. Пізнання філософських проблем зазвичай починається з Фалеса, Анаксимандра, Анаксімена та їхніх учнів. Проте, як образно підкреслив Р. Оніанс, „філософи – не коріння, а уцілілі гілки колись могутнього дерева. Стовбур, що породив ці гілки, прихований у п'яті століть – це мислення всього народу, та система вірувань, через яку люди цього племені протягом багатьох поколінь пояснювали життя людини і влаштування світу... Ці нові гілки все більше відхиляються від попередньої віри, але залишаються незрозумілими без співвідношення з первісним світовідчуттям” [2, 28].

Головною проблемою ранньої філософської думки було усвідомлення людиною реального світу, перехід від міфологічних до наукових знань про нього. Проте важко уявити, щоб ті, хто до цього прагнув, зовсім не зацікавилися б пізнанням людини в сенсі її духовних начал – розуму, волі, почуттів. Та й важливо, досліджуючи витoki понять *воля*, *свобода* і *сваволя* з висоти XXI ст., водночас з художніми уявленнями про них простежити перші теоретичні узагальнення. Тому **мета статті** – дослідити й показати на основі фрагментів творів ранніх грецьких філософів, як сприймалися давніми еллінами терміни *воля*, *свобода* і *сваволя*. Адже, незважаючи на те, що цих питань частково торкалися у своїх працях Р. Річард, Р. Оніанс, А. Діле, Р. Шерер, О. Лосєв, В. Асмус, А. Аветіс'ян та інші – цілісного, систематизованого бачення цієї проблеми не існує.

Окреслена робота специфічна тим, що матеріалом для пізнання є окремі фрагменти творів або тільки деякі висловлювання плеяди великих мудреців VI–V ст. до н. е.,

тлумачення їхніх учень наступними поколіннями філософів, а також відповідальність за їх сучасну інтерпретацію.

Перший із філософів Фалес (625–547 рр. до н. е.), започаткував не тільки вчення про первоначала світу, а й філософські погляди на душу. На думку вченого, попри те, що сильніша за все необхідність, бо вона перемагає всіх [3, 103], душа є такою субстанцією, яка вічно рухається або саморухається, тобто вона є рушійним началом [3, 114]. Пізніше ці ідеї Фалеса були підтримані Анаксименом, Гераклітом, піфагорійцями, Анаксагором і Емпедоклом.

Отже, Фалесом зроблений перший крок до усвідомлення того, що не все вирішує Ананке, Доля, боги, але й душа. Вона сама може організовувати життя людини, бо є рушійною силою, і більше того – саморушійною, тобто зовнішні сили їй не потрібні. А це вже вихід на розуміння волі як такої. Якщо людина за своєю волею може здійснювати вчинки, то це будуть її вчинки, тобто здійснені свавільно чи вільно.

Цікавими для роздумів у цьому напрямку є висловлювання Анаксимена (бл. 588–525 рр. до н. е.), що повітря є бог, і що не богами створене повітря, а повітрям боги [3, 131] і що душа наша, суцільне повітрям, скріплює нас воедино [3, 134]. З них можна припустити, що, за Анаксименом, душа теж наділена певними силами, як і всі природні елементи, і що ці сили об'єднують людину (стримують, ведуть, змушують, штовхають тощо). То чи не йдеться тут і про волю, як одне з начал душі?

Далі у філософській думці тема саморушійності душі, її властивості мати власну енергію – силу, що спричиняє ті чи інші дії людей, актуалізується в коментарях щодо відомих висловлювань Геракліта (народився бл. 544 р. до н. е.): „Геракліт не буде полонений хворобою, хвороба буде полонена розумом Геракліта” [3, 183] і „Будь-яка твар батогом пасеться” [3, 237].

Прокл, наприклад, зрозумів Геракліта так. Безсловесні тварини дійсно належать до тих, які „батогом пасуться”, бо вони очікують підтримки ззовні, йдуть туди, куди їх ведуть, адже вони „позбавлені здатності володарювати над собою і рятувати себе” [3, 238]. Людські душі живуть, навпаки, „саморушійним життям, і їх не тільки водить за собою доля..., а вони й самі себе водять” [3, 238].

Думку Прокла стосовно цих Гераклітових висловлювань підтримує Плотін, який наголошує на тому, що серед усіх одухотворених істот в одних характер руху невизначений, оскільки вони „батогом пасуться”, як, наприклад, у запряжених в колісницю коней, перш ніж візник визначить їм напрям руху, „природа ж розумної тварини має візника в самій собі” [3, 258].

Геракліт, коли хвалиться своїми вольовими вчинками, говорить про те, що він переміг насолоду, гроші, честолюбство, страх, хміль, поборов боязливість, лестощі, страждання і гнів, при цьому вказує на основний спосіб досягнення успіху, – „сам собі даючи накази” [3, 182].

Проте, повертаючись до сказаного Гераклітом, що його хвороба буде вилікувана завдяки розуму, бачимо, що він апелює до розуму, а не до волі, що він не виокремлює волю як таку зі свідомості.

Водночас Геракліт дійсно торкається теми свавілля, оскільки недоліки, викликані вчинками ефесців, не дають йому спокою, змушують бути невеселим, похмурим, або „темним”. До таких негідних дій Геракліт відносить злочини, розбещення жінок, здійснення святотатства, жадібність. Він засуджує війну як свавілля людей, як протиприродне явище, бо „леви не озброюються проти левів, коні не беруться за мечі...” [3, 185], а люди вирубують дерева на землі одноплемінників, грабують їхні міста, знущаються над старістю, руйнують шлюб, виривають із обіймів дітей, перетворюють у наложниць дівчат, заковують у залізні ланцюги вільних, зносять храми богам тощо. Геракліт звертає увагу на те, що хоча всі людські закони залежать від одного, божественного, хоча розум (логос) – загальний, „більшість живе так, як неначе б у них був особливий інтелект” [3, 198].

Таким чином, Геракліт одним із перших робить спробу визначити сутність свавілля, зв'язуючи його з розумом (можна вважати, зі свідомістю) хоча й не вірить до кінця, що таке можливе, бо люди „не усвідомлюють того, що роблять наяву, подібно тому, як цього не помічають ті, що сплять” [3, 189].

Причину такого стану людського розуму або свавілля Геракліт убачає в боротьбі всередині самої людини сил розуму і чуттєвих потягів. У цій боротьбі, з одного боку, вважає він, „хто має намір говорити з розумом, ті повинні міцно спиратися на загальне для всіх, як громадяни поліса – на закон...” [3, 197]. Маючи на увазі небезпечні наслідки відходу від законів у державі, Геракліт навчає, що „сваволю треба гасити дужче, ніж пожежу” [3, 247], а „народ повинен битися за закон, що ним нехтують, як за стіну міста” [3, 247]. Але при цьому Геракліт, як відданий прихильник монархії, переконаний, що „закон саме в тому, щоб підкорятися волі одного” [3, 247]. „Воля багатьох”, тобто демократія, його не влаштовує. Отже, сутність свободи Геракліт розуміє як підпорядкування всіх загальному закону. З іншого боку, Геракліт називає розпусними тих свободних людей, які „піддаються несвободним пристрастям” [3, 187]. Не бог зробив рабами людей, так як не зробив рабами ні собак, ні овець, ні віслуків, ні мулів, ні коней. Тому, на його думку, вовки й леви кращі від ефесців, бо „вони не повертають у рабство один одного...” [3, 187], не вбивають, не грабують, не одержимі наживою тощо. Отже, Геракліт вважає життя не за законами, а за власними потягами, чуттєво-тілесними задоволеннями, у конфліктах і чварах – свавіллям.

Якщо врахувати ще одне висловлювання Геракліта: „Не на добро людям виконання їхніх бажань” [3, 234], то очевидним є ставлення його до свободи як до сваволі, ототожнення цих понять. І все ж Геракліт помічає, що не все в людині зумовлено зовнішніми причинами. Античні філософи, коментуючи сказане Гераклітом, що „особистість – божество людини” чи „етос – божество людини”, робили висновок, що „в більшості випадків спостерігається залежність діяльності, життєвих доль і їх розв'язання від природного складу і схильностей [індивіда]” [3, 243], що натура людини є її демоном (даймоном). Отже, сама людина, її позитивні й негативні якості визначають її долю.

Такі суперечливі погляди Геракліта на розум і волю, свободу і сваволю людини викликані, мабуть, його переконаністю, що уособлена свідомість (розум) кожної людини функціонує тільки в контакт з Всеохоплюючою свідомістю (розумом). Завдяки причетності до ось такого загального й божественного розуму (логосу) людина й стає розумною. З цього приводу Секст Емпірік зазначає: „Геракліт ясно говорить, що людина не розумна і що свідомістю володіє тільки Всеохоплююче” [3, 253], яке і є провідним началом людини.

Практично в цей же час піфагорієць Алкмеон (перша половина V ст. до н. е.) проголошує панівним началом людини головний мозок, саме з останнім він зв'язує функцію свідомості [3, 268–269]. Більше того, „у цьому питанні він випередив багатьох учених античності, зокрема й Арістотеля” [3, 23] і навіть Епікура, бо, як стверджують античні філософи, згідно з Парменідом і Епіку ром, свідомість, тобто панівне начало людини, розташована у всій грудній клітці [3, 284].

Таким чином, першими античними філософами щодо розуміння феномену свідомості було висунуто два підходи. Перший: свідомість людини – це частинка загальної божественної чи Всеохоплюючої свідомості, яка і є рушійним началом людини. Тут, як видно, зберігається закономірний зв'язок і вплив міфологічного світогляду про провідну роль волі богів у діях і вчинках людей. Другий: свідомість людини – це її власне надбання, функція головного мозку. Правда, останній підхід ще тривалий час пробиватиме собі шлях у людському розумінні, що значно ускладнюватиме усвідомлення значення трьох людських начал – розумового, вольового і чуттєвого, а це, у свою чергу, – пізнання таких понять, як *воля*, *свобода* і *сваволя*.

Отже, розглядаючи становлення понять *воля*, *свобода* і *сваволя*, не можна оминати питання про те, як у кожен історичну епоху філософи трактували категорію душа (свідомість) і її складові, тобто розум, волю і відчуття.

Так, наприклад, Філолай у творі „Про природу” пише про чотири начала розумної тварини – голову, як начало розуму, серце, як начало душі й відчуття, як начало вкорінення і росту зародка, статевий член, як начало... запліднення й народження [3, 443]. Розум у нього не є складовим елементом душі, хоча його вчитель Піфагор у роздумах про природу чисел говорить, що душа людини теж складається з четвірки – розуму, знання, думки й відчуття [3, 473].

Діоген Лаертій, торкаючись учення піфагорійців про душу, вказує, що вона в них ділиться на три частини – свідомість, інтелект і емоції [3, 487]. При цьому піфагорійці, за його переказом, вважали, що свідомість і емоції є і в інших тварин, а інтелект – тільки в людини. Область душі простягається від серця до головного мозку: емоційна частина розташована в серці, інтелект і свідомість – у головному мозку, відчуття є краплями від них.

Так ось піфагорійці вважали найважливішим у людському житті схилити душу до добра чи зла. Люди щасливі, коли душа стає доброю, але вона ніколи не перебуває в спокої й ніколи не дотримується одного й того ж напрямку. А як схилити душу тільки до добра, якщо людині властиві ще й бажання, різні пристрасті. Для цього потрібно, щоб хтось був на чолі, бо людина потребує переваги над собою і загрози собі, „від яких будуть іти дисципліна й порядок” [3, 494]. Треба усвідомити людині гріховність своєї природи й ніколи не забувати шанувати божество та уявляти в думках, що воно постійно слідкує за її поведінкою.

Ще, вважали піфагорійці, людині ніколи не потрібно дозволяти те, що вона хоче, а тому вони виховували в себе волю до урівноваженості в усьому – і тілесному, і душевному, оберігали себе від насолод. Хто поневолений бажаннями, той гідний презирства. Щоб такого не трапилось, необхідно дотримуватись заповіді: „хто має розум [у того] жодна з людських пристрастей не повинна бути неочікуваною, а потрібно передбачати все, над чим вони не панують” [3, 495].

У піфагорійських „Золотих віршах” висловлено також думку, що нещастя чи біди, які випадають на смертних Волею Долі, повинні переноситися ними без нарікань і в міру сил люди повинні оговтуватися від них, роздумуючи над тим, що добрим людям Доля їх (нещастя) багато не пошле, позаяк „людські біди... за їх же здійснюються волею” [3, 504].

Таким чином, піфагорійці вважали людину не цілком самостійною у своїх бажаннях, у виборі своїх цілей, цінностей і дій, тобто не свободною. Над такою людиною повинен хтось стояти або таку людину хтось повинен вести життєвим шляхом. Усі негаразди, всі біди і нещастя людські залежать не стільки від Долі, скільки від людської волі. Тому потрібно виховувати волю в сенсі стримування пристрастей і задоволень. До всього потрібно підходити раціонально і з користю.

У вченні піфагорійців про людські начала провідним є розумове, а волі відведено роль служниці розуму, тобто утримуючої сили для приборкування емоцій і почуттів. Це і є шляхом до добра й щастя. Ясно, що при такій жорсткій підпорядкованості начал душі говорити про свободу і сваволю не доводиться.

Анаксагор (500–428 рр. до н. е.) притримується іншої думки. Він говорить про те, що ніщо з того, що відбувається, не відбувається за волею долі, це ім'я позбавлено сенсу і тому „над людьми немає взагалі ніякого промислу богів, а всіма людськими справами править випадок” [3, 552]. Анаксагор (а за ним пізніше Демокріт і стоїки) визначає випадковість як причину, незрозумілу людському розуму, бо одні речі існують за необхідністю, другі – за визначенням долі, треті – за рішенням нашої волі, четверті – самі по собі [1, 68]. Тобто тут ним визнається існування чогось за рішенням чи вибором людини, а отже, визнається існування їхньої власної волі чи сваволі.

У цьому сенсі неабияку увагу викликає висловлювання Анаксагора про свободу. Він говорить: „Мета життя – це споглядання і свобода, що витікає з нього” [3, 512]. Якщо він розуміє під спогляданням процес дії на органи чуття суб'єкта предметів і явищ зовнішнього світу (об'єкта), коли під їхнім впливом органи чуття сприймають інформацію, мозок її зберігає у вигляді образів, аналізує й таким чином осягає сутність цих речей і явищ – то це вже є пізнання як таке, хоча вони й мають пасивний характер.

Отже, Анаксагор свободу зв'язує з пізнанням, тільки не зрозуміло, яким способом – чи сам процес споглядання звільняє чи здобуті в цьому процесі результати, тобто знання. Є, хоча й опосередковані, підстави вважати, що все-таки знання. Аристотель, наприклад, вказує на те, що Анаксагор був першим, хто визнав, що „в природі і в людині розум є причиною влаштування й порядку” [1, 68], а Аецій говорить, що „Анаксагор вважав богом розум, який створив космос. Бо наш розум є бог у кожному з нас” [1, 67], отже, він все і про все знає, все нам влаштовує, тому ми й вільні.

Гідно завершує ранню філософську думку про людину вислів Зенона (близько 515 р. до н. е.): „Легше занурити у воду міх, наповнений повітрям, ніж примусити силою яку-небудь людину здійснити що-небудь супроти її волі” [3, 302].

Отже, можна зробити висновок, що ранньофілософське сприйняття волі, свободи і сваволі поступово відмежується від його попереднього міфологічного уявлення, хоча присутність останнього ще є досить відчутною. Спостерігаються спроби тлумачення волі і сваволі як характерних властивостей людини, вводиться в обіг термін свавілля. Це слово, маючи описову форму, все-таки, в процесі активного застосування в суспільній практиці, сфері міжлюдських взаємин, починає об'єктивно окреслюватись як поняття.

Література

1. Аветисьян А. Античные философы / А. Аветисьян. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1965. – 312 с.
2. Онианс Р. На колених богов / Р. Онианс. – М.: Прогресс–Традиция, 1999. – 592 с.
3. Фрагменты ранних греческих философов. – Ч. I: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. Перевод А.В. Лебедева. Вступ. статья И.Т. Рожанского. – М.: Наука, 1989. – 526 с.

Аннотация. Видриган Н.В. Ранняя философская рецепция воли, свободы и произвола.

В статье анализируется процесс восприятия ранними греческими философами феноменов воли, свободы, произвола, рассматривается процесс их отмежевания от предыдущего мифологического содержания и обретения черт философских терминов.

Ключевые слова: разум, душа, воля, свобода, произвол, чувства.

Summary. Vydrygan M.V. Early philosophical reception of the liberty, freedom and self-will.

The author of the article analyses the process of perception of the phenomena such as will, freedom, self-will by the early Greek philosophers. The article describes how these concepts mark off their initial mythological values and obtain peculiar features of philosophical terms.

Keywords: reason, soul, will, freedom, self-will, sense.

Надійшла до редколегії 18.09.2011 р.

УДК 1(091)

Л.Г. Павлишин

АВТОБІОГРАФІЧНИЙ ХАРАКТЕР ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ В. ВИННИЧЕНКА

У статті досліджується вплив біографії В. Винниченка на його літературно-філософську спадщину, проаналізовано співвідношення життєвого і творчого шляхів мислителя.

Ключові слова: біографія, дійсність, творчість, життя, характер, індивідуалізм, гармонійний стан душі.

Знайомлячись з біографією В. Винниченка, не важко помітити, що вона знайшла свій відбиток у численних творах мислителя. Філософування персонажів Винниченкових творів носить глибоко автобіографічний характер. Мислитель, як і герої його творів, пройшов складний життєвий шлях, сповнений тривоги і сумнівів, радостей і розчарувань, поразок і перемог. Як зазначав А. Шамрай, біографія Винниченка настільки цікава, калейдоскопічна, близька тій дійсності, що він її зображав у своїх працях, що